

باغ تخت

قلعه مربوط به اوایل دوره قاجاریه

بقلم

الله قلی اسلامی

ضمیمه مجله بررسیهای تاریخی ش ۲ سال ششم

باغ تخت

قلعه مربوط باوایل دوره قاجاریه

تکم

الله‌قلی اسلامی

باغ تخت در شمال شهر شیراز و در پای کوهستان شمالی این شهرستان قرار دارد و فعلا مرکز پیاده‌ارزش شاهنشاهی است که قسمتی از پساد گانه‌های نظامی شیراز در آن مستقر میباشند. اساس اولیه باغ مذکور خیلی قدیمی است و بنیان آن بوسیله اتابک قراچه از اتابکان سلغری گذاشته شده است بنای اصلی باغ را اتابک قراچه در سال ۴۸۰ هجری قمری نهاده است. اتابک قراچه عمارتی را بر بالای محل مرتفعی بنا و آن را تخت قراچه نام گذاشت با توجه بوضع باغ و ارتفاعات شمالی آن، محل فعلی قلعه قاجاریه همان تخت قراچه است چه محل مذکور بواسطه

موقعیت طبیعی که درباغ دارد بهترین محل برای ایجاد بنا و قلعه مستحکمی بوده است بعلمت مرورزمان و عوامل طبیعی ساختمان دوره اتابك قراچه رو بانهدام رفت بعداً آقا محمدخان قاجار در سال ۱۲۰۸ هجری قمری در محل هذکور قلعه مستحکمی را بنیان نهاد و محمدشاه قاجار در سال ۱۲۶۰ هجری - قمری بنای جدید و محوطه‌های مسطح آن را که تخت قاجار نامیده میشود احداث نمودند که حوضها و فواره‌ها و حمام و مستحکات عالی داشت که بیشتر آن از بین رفته است و اکنون قسمتی از محل آن که بصورت محوطه‌های مسطح در دامان کوه بصورت طبقات متعدد خود نمائی میکند^۱ بنابا آنچه قلعه مذکور راقعه کریم‌خانی میخوانند صحیح نیست چه در هیچ يك از منابع گذشته و حال محل مذکور بنام قلعه کریم‌خانی ذکر نشده است قلعه کریم‌خانی ارگ و قلعه داخل شهر است که از چند سال پیش برای محل زندان شهربانی شیراز از آن استفاده میکنند و دیگر قاعه‌ای بوده در کنار شهر شیراز که بعد از انقراض سلسله زندیه و روی کار آمدن سلسله قاجاریه آقامحمدخان قاجار بجهت کینه‌ای که بدو دمان زندیه داشت آن را خراب نمود و در کلیه منابع تاریخی دوره زندیه و قاجاریه این مطلب ثبت شده است. آقامحمدخان قاجار بنای محکم و قاعه و باروی کریم‌خانی را که حصاری بلند داشت خراب و ویران نمود و خندق عمیق را که در اطراف قلعه وجود داشت از خاک انباشت.

فتحعلی‌خان صبای کاشانی شاعر دوره زندیه و ابتدای دوره قاجاریه که خود شاهد این منظره تأسف آور بود سوزدرونی خود را از این واقعه بایک رباعی بیان نموده است :

گردون بزمانه خاک غم بیخت دریغ باشد طرب زهر در آمیخت دریغ
از کینه دور فلك جور سرشت شیرازه شیراز بهم ریخت دریغ
بهر حال در کتب و تواریخ مطالب مفصلی راجع به باغ تخت ذکر شده است از جمله مرحوم فرصت الدوله شیرازی مورخ مشهور در کتاب آثار عجم

۱ - اقلیم پارس از انتشارات انجمن آثار ملی ، ص ۷۵ ، چاپ تهران ۱۳۴۳

وحاجی میرزا ابوالحسن فسائی در فارسنامه ناصری مطالبی راجع باین باغ نگاشته‌اند که برای مزید اطلاع قسمتی از آنها عیناً نقل میگردد :

مرحوم فرصت‌الدوله در کتاب آثار عجم شرح باغ تخت را چنین نوشته است. « در جانب شمال شیراز بمسافت کمتر از میلی قریب بکوهی که تکیه بابا کوهی در آن است قطعه کوهی بوده، اتابك قراچه در سنه ۴۸۰ هجری بر بالای آن عمارتی ساخته و آنرا تخت قراچه میگفته‌اند. پس از قرن‌ها خاقان شهید در سال ۱۲۰۸ بنائی تازه نهاد و تخت قاجارش میخواندند بعدها مرحوم محمد شاه قاجار در سال ۱۲۶۰ واند مرتبه‌ها بر آن افزود و حوضی در جلو آن مراتب ساخت و آنرا باغ تخت مینامیدند و این از جماله باغات دیوانی است.

وضع باغ عرصه باغ قریب یکصد پیمان است از در آن که داخل میشوند بوستانی است دو خیابان وسیع دارد که در حواشی آنها سرو های دلپسند و چنارهای بلند بقطار است و در ضمن آنها درختان گل و ریاحین بوده و در سایر متن باغ از هر گونه اشجار بااثمار موجود است در انتهای باغ دورسته پله و دو عدد در گاه است که بالا رفته میرسند بطرف دیگر که در آن حوضی است طول آن مقدار نود ذرع و عرضش ۶۵ ذرع در سمت شمال و جنوب آن حوض باغچه‌هایی پراز نارنج و سرو است و سایر اشجار نیز دارد ایضاً در دو سمت مذکور دو عمارت کلاه فرنگی است بقرینه که دارای ایوانهای متعدد از تحتانی و فوقانی و در سمت روبقبه هفت طبقه و مرتبه است که طول آن طبقات قریب بطول حوض است و در انتهای طول آن طبقات میلهای مرتفع مرصع از کاشی‌های ایوان برپاست و عرض هر يك از آن مراتب ده ذرع و بیشتر و کمتر است و در هر طبقه دورسته پله بقرینه ساخته‌اند که از طبقه طبقه دیگر بالا میروند و در میان پله‌ها از طبقه بالا تا طبقه پائین آبشارهای عریض است که از فراز بنشیب آب میریزد و در عرصه هر يك از آن طبقه ها حوضهای کشکولی و غیر کشکولی بشکل مربع و مخمس است بعضی مثنی و مسدس

در میانشان فواره‌ها قرار دارد. در مرتبه و طبقه بالا تالاری است رفیع با عرصه وسیع و در دو طرف آن تالار بقرینه ارسی‌ها و گوشواره‌ها و ایوانهای متعدده ساخته‌اند بوضعهای خوش و طرزهای دلکش و تالار مذکور دورویه است که روی دیگرش بطرف خلوت و فضائی است که آنهم باغ مانند است دریاچه طولانی در وسط آن است».....

حاج میرزا ابوالحسن فسائی در کتاب فارسنامه ناصری در مورد باغ و قلعه مذکور مطالبی بشرح زیر نگاشته است:

«باغ تخت قاجاریه در جانب شمال شیراز بمسافت يك ميل کمتر حصاری از چینه گل بر میندر هزار من بذر گندم^۲ کشیده انواع درختها را در آن کاشته‌اند و اکنون بیشتر آنها خشکیده قطع شده در جای آنها زراعت کنند.

بخفت قمری و ناله نمی کند به سحر

برفت بلبل و دستان نمیزند بصفیر

همان درخت که بودی چو قبه و مینا

همان زمین که نمودی چو سبزرنگ حریر

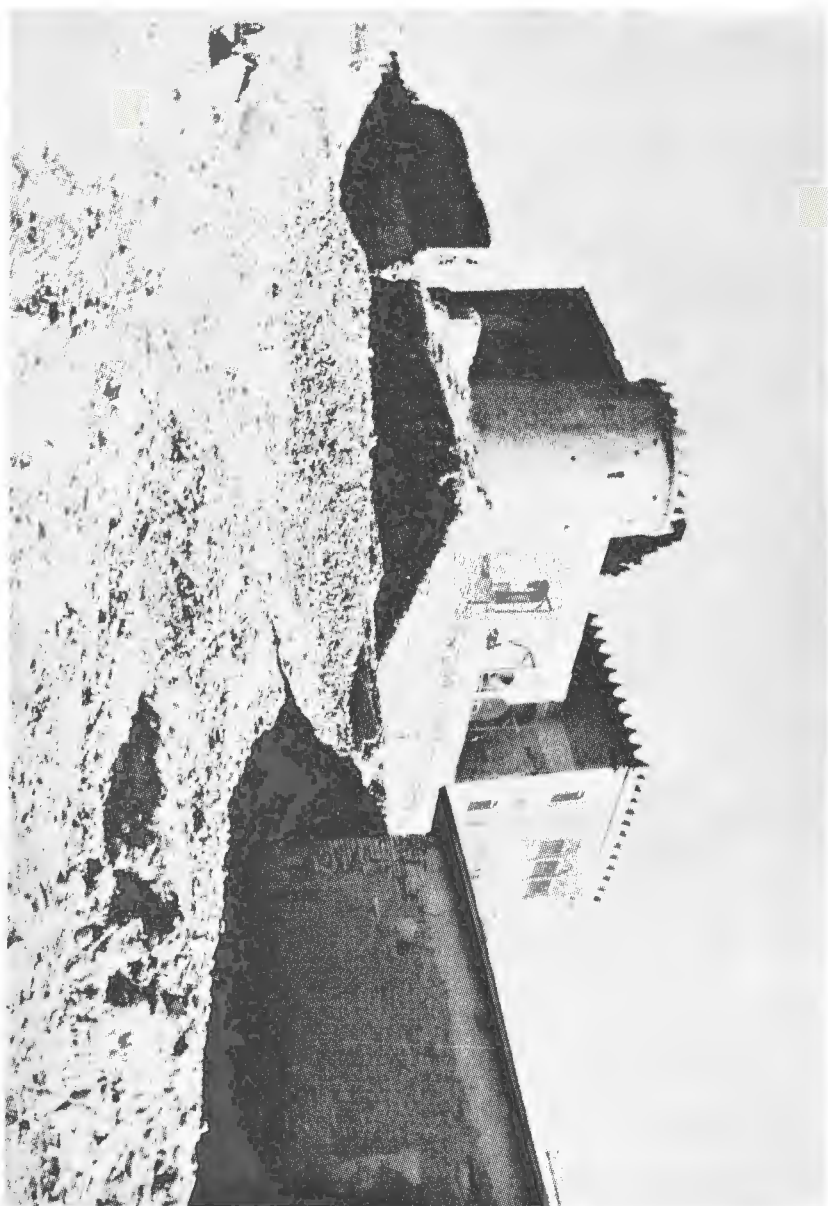
نمانده هیچ از آن وصفها زبیش وز کم

نمانده هیچ از آن حلها قلیل و کثیر

و حصارش خراب و بی تعمیر باقی است در جنب صبوی این باغ پارچه- کوهی به بلندی سی ذرع بیشتر بدر ازای صد و پنجاه ذرع به پهنای صد ذرع بمسافت صد گام از کوه جدا شده در سال ۴۸۰ اتابک قراچه والی مملکت فارس بر پشته این پارچه کوه عمارتی ملوکانه ساخته نامش را تخت قراچه گذاشت و جدولی را از نهر اعظم شیراز جدا کرده از دامنۀ کوه شمالی شیراز در برابر این پشته رسانیده شتر گلوئیرا از زیر زمین گذرانیده داخل این عمارت نموده حوض و باغچه آن را آب داد بعد از سالها خراب گشته جز نامی از آن باقی نبود و در سال ۱۲۰۸ بفرمان خدیو زمان شاهنشاه

۲ - یعنی وسعت باغ به اندازه ای بود که یک هزار من گندم در آنجا کاشته میشد.

نمای قلعه آقا محمدخانی از گوشه جنوب غربی

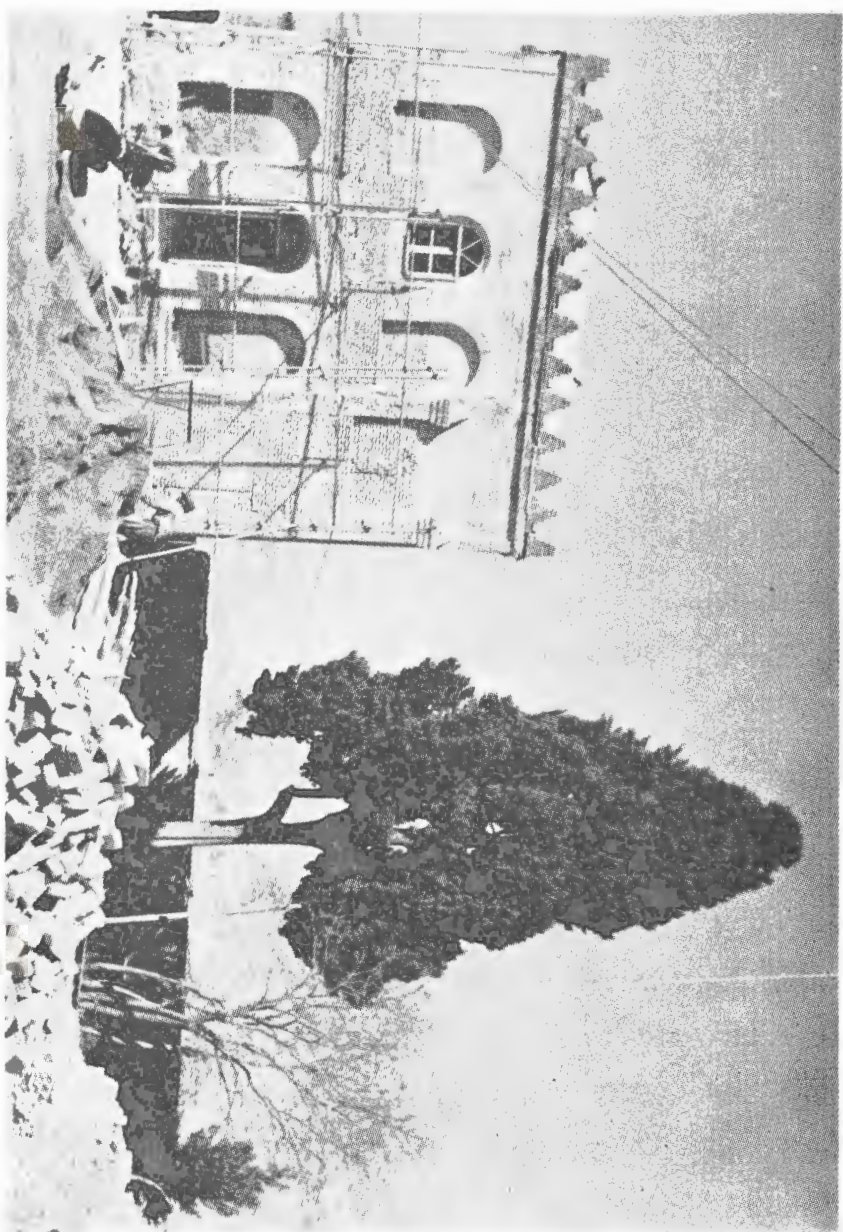

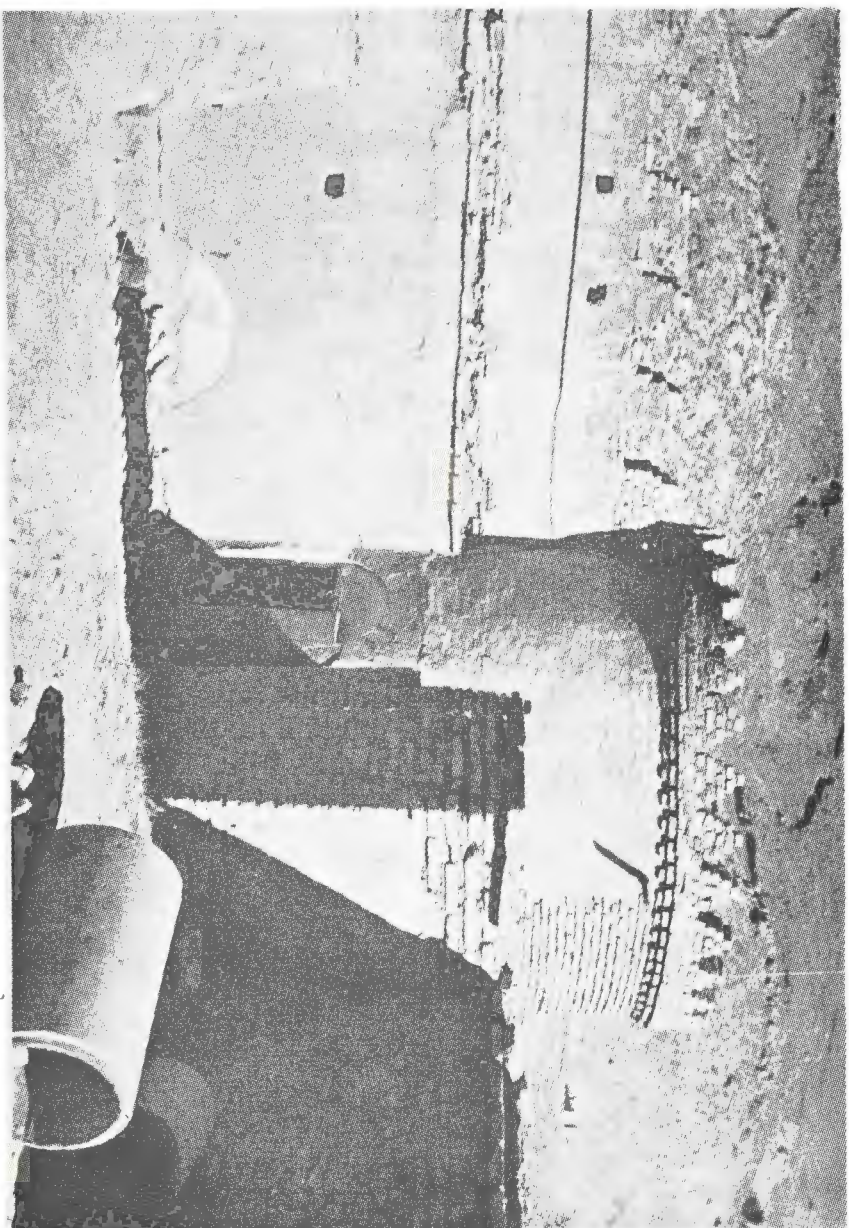
نمای ساختمان قلعه و طبقات هفت گانه جلور آن

قهسار حضرت آقا محمد خان قاجار طاب ثراه اساسی محکم و بنائی مستحکم در جای عمارت تخت قراچه گذاشته تخت قاجارش فرمود و در سال ۱۲۶۱ بفرموده سلطان سپهر بارگاه شاهنشاه حضرت ظل الله محمد شاه قاجار انارالله برهانه دامنه قبلی این عمارت را بچند مرتبه پرداخته طاق نماها ساخته صحن مرتبه را درختان نارنج کاشته مرتبه دیگر حوضهای کشکولی مرتب نموده باین ترتیب بآخر رسانیدند و در دامنه مرتبه آخرین آنها دریاچه وسیعی در جای دریاچه پیشینش بساختند و از خیانت کارکن یا کارفرما آب را زیاده از هفته نگاه ندارد و در سه جانب این دریاچه درختهای سرو و کاج کاشته اند و در برابر عمارت درخت کاج تنومندی است که خاقان مغفور معظم شاهنشاه اعظم فتحعلیشاه قاجار طاب ثراه در زمان جهان بانی خود در مملکت فارس آن را بدست مبارک خود کاشته و تا کنون مردمان شیراز آنرا بچشم احترام می بینند و عمارت تخت قاجار از زیور جوانی عاری روی به پیری گذاشته چنانکه خدای تعالی فرمود و من نعمه ننکسه فی الخلق «

این خلاصه مطالبی بود که در تواریخ دوره زندیه و قاجاریه در مورد باغ تخت و قلعه آن ذکر شده است با استفاده از یادداشت های فوق و با مراجعه و بازدید محل معلوم گردید ساختمانی که فعلاً در محل تخت قاجار وجود دارد قلعه ای است مربوط به اوایل دوره قاجاریه طبقات شش گانه که در سمت جنوبی قلعه و در جلوی آن قرار دارد طرح آن قدیمی تر و مربوط بدوره اتابک قراچه میباشد. بنای فعلی قلعه در زمان آقامحمدخان قاجار در سال ۱۲۰۸ هجری قمری بنیان نهاده شده است و این قلعه در همان محل تخت قراچه بنیان شده است. در جلو قلعه و در سمت جنوب آن هفت طبقه وجود دارد که هر طبقه بصورت خیابان پهنی در کنار هم واقع شده اند. ردیف آخر خیابانی است که برای رسیدن به قلعه وسایل نقلیه از آن عبور مینمایند. بنائی که در بالای آن در زمان آقا محمد خان قاجار نهاده شد آن را به تخت قاجار موسوم ساخت سلاطین بعدی قاجاریه نیز در تکمیل ساختمانهای قلعه اقدام نمودند

نمایی شرقی ساختمان اصلی قلعه و درخت سرو که بدست فتحعلی شاه قاجار کاشته شده است

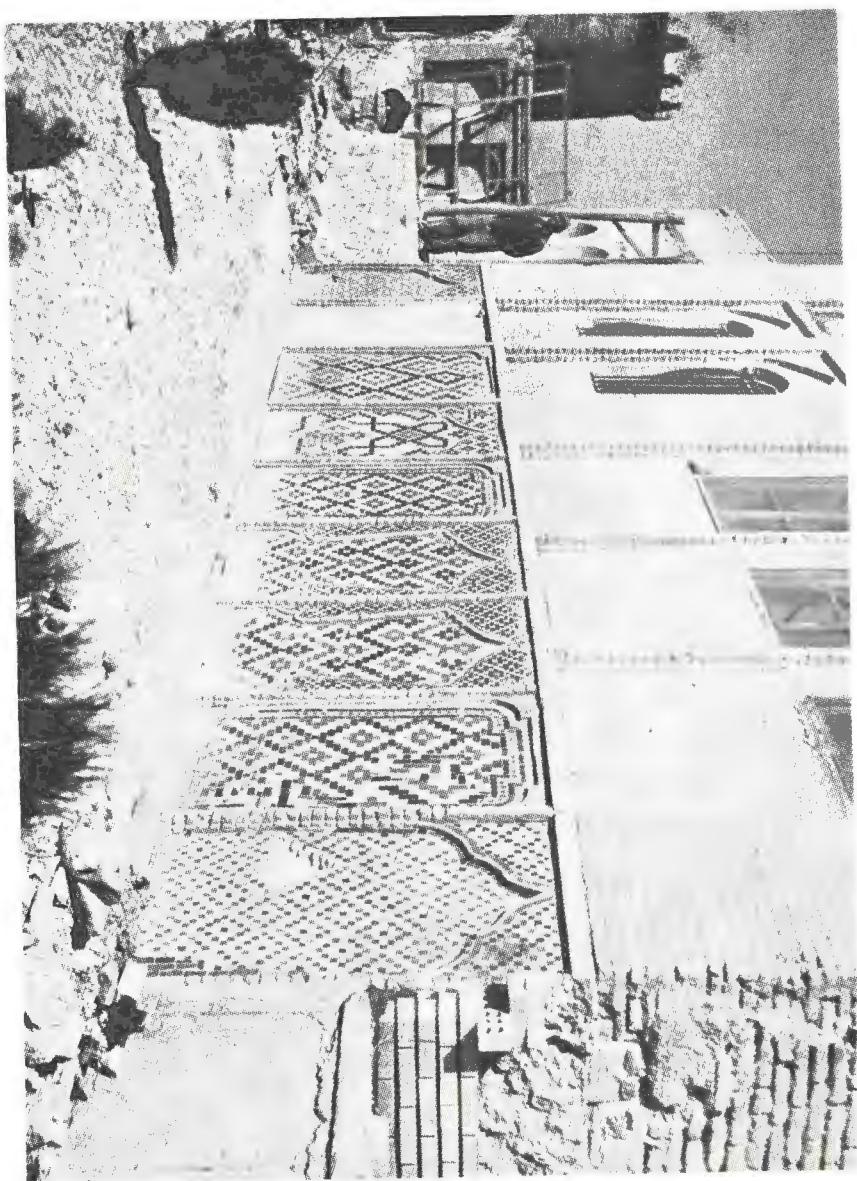

نمای برج شمال شرقی قلعه و راه ورودی آن از داخل

از جمله در زمان حکمرانی حسینعلی میرزا در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار قسمتی از ساختمانهای قلعه ترمیم گردید و درخت سروی که هم اکنون در سمت شمالی ساختمان جنوبی غربی قلعه وجود دارد بوسیله و بدست فتحعلیشاه قاجار کاشته شده است. در زمان سلطنت سایر پادشاهان قاجاریه نیز ساختمان مذکور تکمیل گردید و از جمله در سال ۱۲۶۱ بفرمان محمدشاه قاجار ساختمانهای قلعه تکمیل و در پائین قلعه در محل باغ حوضها و فواره های سنگی احداث نمودند که قسمتی از آب نماهای مذکور هم اکنون در محل پادگان باقی است. بمرور ایام ساختمانهای دوره قاجاریه قلعه رو بویرانی نهاد منتهی هیئت اصلی قلعه و پی بندی ساختمان بصورت اولیه در محل باقی بود از جمله کاشیکاری نمای جنوبی ساختمان و لب بندهای سنگی و ازاره - سنگی ایوان شرقی ساختمان بصورت اصلی در محل باقی بود در زمان سلطنت اعلیحضرت رضاشاه کبیر ساختمان مذکور ترمیم و بصورت اولیه در آمد اینک ساختمان نامبرده را مورد بررسی قرار میدهم.

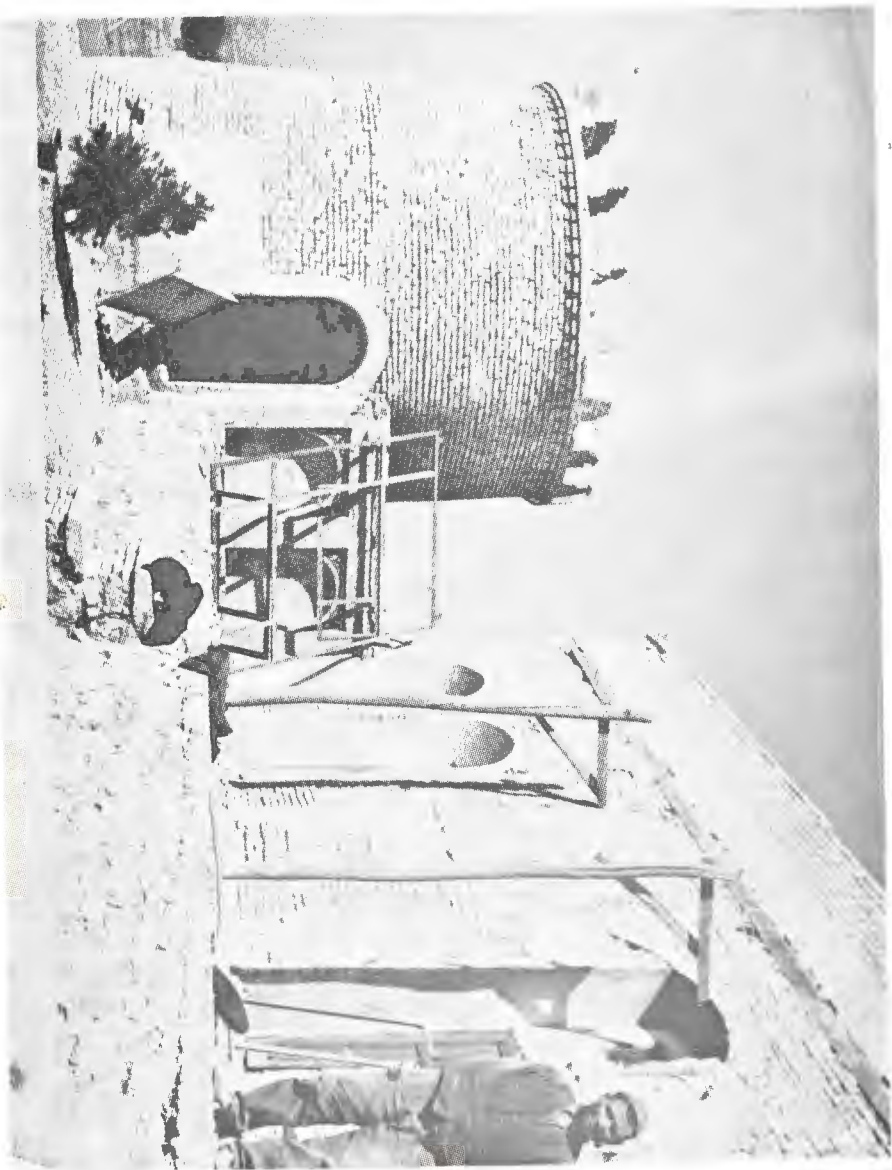
وضع موجود ساختمان جنوب غربی قلعه

راه ورودی آن در سمت شمال قلعه قرار دارد قلعه ای است آجری بسیار مستحکم که بر روی پشته طبیعی بنا نهاده شده است چهار برج در چهار گوشه آن بچشم میخورد. گرچه نوسازی و تجدید ساختمان شده ولی پایه و شالوده اصلی خود را حفظ نموده است. دوسری ساختمان در داخل قلعه بچشم میخورد. يك ردیف ساختمان در سمت شمال قلعه و در داخل آن وجود دارد و در گوشه آن دو برج مدور بچشم میخورد. راه ورودی بر جها از داخل قلعه است کنسره هائی در دورادور برج نصب شده و سوراخهائی در بدنه برج دیده میشود که برای حفاظت قلعه در مواقع لازم و تیراندازی تعبیه شده است. ساختمان اصلی دوره قاجاریه در گوشه جنوب غربی قلعه قرار دارد در سمت جنوبی قلعه ۷ طبقه با قطعات سنگ نیمه تراش ساخته اند که آخرین طبقه در

پی‌بندی اصلی واسپرهای کاشیکاری نمای جلو ساختمان و برج گوشه جنوب غربی آن

برج گوشه جنوب غربی و دلیچکی کاشیکاری قدیمی دیوار مجاور برج

پائین خیابانی است که راه ورودی وسایل نقلیه بداخل قلعه است و در جلو آن باغ زیبائی از درختان سرو و کاج دیده میشود قلعه منظره بسیار زیبائی دارد و از فراز آن همه شهر شیراز بخوبی دیده میشود.

صحن حیاط در قسمت جنوب بوسیله شش ردیف پله سنگی به طبقه آخری جنوب قلعه راه دارد پله مذکور قدیمی و مربوط باوایل دوره قاجاریه است. هیئت اصلی ساختمان و پی بندی آن کاملاً حفظ شده است هشت اسپره کاشیکاری در نمای جنوبی ساختمان وجود دارد بین دو اسپره کاشیکاری آخر يك حاشیه وجود دارد که فاقد کاشیکاری است و امکان دارد که کاشیکاری آن فرو ریخته و از بین رفته باشد طرحهای بسیار زیبائی در کاشیکاری اسپره های فوق بکار رفته است و با قطعات کاشیکاری الوان به صورت کنگره های زیبائی تزئین شده است که در بین آنها کنگره های کوچکتری بشکل صلیب بچشم میخورد. لب بند بالای اسپره های کاشیکاری و لب بند و ازاره سنگی ایوان سمت شرق ساختمان و پلکان سنگی جلو ایوان قدیمی و مربوط باوایل دوره قاجاریه و بهمان صورت و طرح اولیه در محل باقیمانده است در گوشه جنوب غربی ساختمان دیوار کوتاهی است که برج جنوب غربی قلعه را به ساختمان قدیمی مربوط میسازد و دو طاقما در دیوار مذکور دیده میشود در بالای طاقنماهای مذکور دو لچکی کاشیکاری با قطعات کاشی الوان مربوط باوایل دوره قاجاریه باقی است در سمت جنوبی ساختمان مذکور ایوانی است که بوسیله راه پله بکنار برج مربوط میشود. در گوشه جنوب غربی قلعه يك ردیف پلکان آجری وجود دارد که راه ارتباط دیگر قلعه به باغ تخت بوده است که بمرور ایام صدمه دیده و بطوریکه در عکس ملاحظه میشود هم اکنون مشغول ترمیم دیوار مربوط به پله های مذکور می باشد اسپره های کاشیکاری نمای جنوبی ساختمان از نمونه های جالب کاشیکاری اوایل دوره قاجاریه محسوب میگردد نمای پی ساختمان در اطراف کاشیکاری از قطعات سنگ سرخ فام حجاری شده بسیار زیبائی تزئین شده است.

ساختمان اصلی قلعه دو طبقه بوده و در طبقه دوم آن دو اتاق دیده میشود. در طبقه اول دری در سمت مشرق و در دیگری در سمت شمال ساختمان وجود دارد در شمالی به راهروئی مربوط میشود که به طبقه دوم بوسیله پلکانی ارتباط دارد. در طبقات اول و دوم در نمای جنوبی پنج پنجره تعبیه شده است درها همه جدیداً تهیه و بر آن نصب شده اند. بطور کلی درها و پنجره ها و اسکلت ساختمان بر روی پی قدیمی ترمیم و ساختمان شده است. کف حیاط از قطعات سنگ سنگ فرش شده است. در گوشه شمال غربی ساختمان دو ساختمان در کنار هم وجود دارد که یکی آشپزخانه قلعه و دیگری حمام قلعه بوده است. در گوشه شمال شرقی و وسط قلعه حوض سنگی از دوره قاجاریه باقیمانده است که لبه و پاشویه آن از قطعات سنگ سرخ فام حجاری شده تهیه و نصب شده است و در کنار و نزدیک همین حوض درخت سرو معروفی که بدست فتحعلی شاه کاشته شده است دیده میشود. رویهم رفته قلعه مذکور را باید از نمونه های جالب و ارزنده قلاع دوره قاجاریه محسوب داشت که با وجودیکه بیشتر قسمت های قلعه نوسازی شده است معیناً هیئت و شکل اصلی قلعه بواسطه موقعیت طبیعی آن محفوظ مانده است پی بندی ساختمان جنوب غربی قلعه و کاشیکاری های آن و ازاره سنگی ایوان شرقی بهمان صورت و طرح اولیه در محل باقی است برجها بجهت موقعیت طبیعی بهمان صورت اولیه نوسازی و در محل باقی است بهر حال بنظر میرسد که قلعه مذکور را باید تعمیر و ترمیم و نگاهداری نمود.